

HENRYK WRÓBEL (Katowice)

PREFIKSACJA CZASOWNIKÓW A AKTUALIZACJA STRUKTUR PREDYKATOWO-ARGUMENTOWYCH

0. Współczesne językoznawstwo silnie akcentuje uwarunkowania jednych płaszczyzn językowych przez drugie. Szczególnie mocno podkreśla się ostatnio i popiera przekonywającymi przykładami nadrzędność semantyki, ściślej składni semantycznej, nad składnią funkcjonalno-strukturalną¹. Dla badań struktur zdaniowych wypływa stąd wniosek, że są one w znacznej mierze zde-terminowane znaczeniami i możliwościami semantyczno-syntaktycznymi predykatów. Cechy te wyznaczają bowiem różnorodność typów struktur predykatowo-argumentowych, stanowiących podstawę semantyczną każdego zdania.

Przekształcenie struktury predykatowo-argumentowej w zdanie danego języka jest ciągiem operacji językowych, w których można wyróżnić dwa etapy: uzyskanie schematu formalnozdaniego oraz zabiegi jego aktualizacji — etapy ściśle się zazębiające; wspomniane wyżej operacje przeprowadzane są przy pomocy środków leksykalnych, gramatycznych i leksykalno-gramatycznych. Dla ich opisu niezmiernie istotna jest znajomość właściwości konotacyjno-składniowych i fleksyjnych czasowników, od nich bowiem zależą typy schematów zdaniowych (ilość i sposób wyrażenia tzw. partycypanów²) i aktualizacja zdania pod względem modalnym i temporalnym. To jednak dla pełnego opisu języków słowiańskich nie wystarcza. Wiadomo, że w językach tych istnieje rozbudowane słowotwórstwo czasowników, w którym dochodzi do morfologicznego przekształcania jednych czasowników w drugie. Procesy te powodują z jednej strony zmiany w schematach zdaniowych, a z drugiej strony determinują wstępnie możliwości ich aktualizacji czasowej i przestrzennej (w wielu wypadkach dokonuje się to równocześnie).

W niniejszym referacie zamierzam wydobyc takie zjawiska ze słowotwórstwa polskich czasowników prefiksalnych.

0.1. Jak wykazują nowsze prace, czasownikowe formanty prefiksalne spełniają trzy podstawowe funkcje:

1. funkcję modyfikującą treść podstaw pod różnymi względami okolicznikowymi, np. *prze-placić* = płacić + za dużo (w stosunku do normy) + dok., *do-dać* = dać dodatkowo,

¹ Por. np. S. Karolak: *Zagadnienia składni ogólnej*, Warszawa 1972, s. 31–32.

² Por. Z. Gołąb: *Próba klasyfikacji syntaktycznej czasowników polskich (na zasadzie konotacji)*. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, z. XXV, s. 3–43.

2. funkcję, która polega na wnoszeniu przez formant własnej treści procesualnej, wobec której treść podstawy jest swoistym określnikiem, np. *prze-grać coś* = = utracić coś grając,
3. funkcję zmiany aspektu niedokonanego na dokonany, która może towarzyszyć dwom poprzednim lub występować samodzielnie w tzw. czystych odpowiednikach aspektowych, np. *czytać* — *prze-czytać*³.

0.2. Analiza znaczeń i użycie składniowych czasownikowych derywatów prefiksalnych dowodzi, że w ramach każdej z wyliczonych ogólnych funkcji przedrostków można wyodrębnić takie wypadki szczegółowe, które wywierają wpływ na aktualizację czasową i miejscową zdań z danymi czasownikami-orzeczeniami.

1. Ograniczenia aktualizacji czasowej

1.1. Na wstępie należy przypomnieć dobrze znane ograniczenia determinacji czasowej zdań z czasownikami dokonanymi. Są to zjawiska w pełni zgramatyzowane: dotyczą nie tylko dokonanych czasowników prefiksalnych, ale także wszystkich innych (jak *dać*, *rzucić*, *kupić*, *krzyknąć*). Jak wiadomo, chodzi tu o dwie sprawy:

- a) niemożność użycia czasownika dokonanego w czasie teraźniejszym aktualnym, choć możliwe są użycia w teraźniejszości nieaktualnej, np. *Jak sobie popływam*, *czuję się lepiej*;
- b) niemożność łączenia się czasowników dokonanych z czasownikami fazowymi⁴, podczas gdy czasowniki niedokonane łączą się z nimi w sposób zupełnie swobodny. Zakaz ten nie pozwala więc na wskazanie fazy akcji dokonanej. Można wprowadzić tworzyć przy pomocy prefiksów tzw. fazowe formacje dokonane, ale one dublują połączenia dokonanych czasowników fazowych i niedokonanych czasowników podstawowych:

formacje inchoatywne: *za-kwitnąć* = zacząć kwitnąć, pod. *za-chorować*, *po-znać*,
 formacje terminatywne: *do-pisać* = skończyć pisać, pod. *do-brzmieć*,
 formacje finitywne: *prze-brzmieć* = przestać brzmieć,
 formacje kontynuatywne:⁵ *wy-żyć* = nie przestać żyć = kontynuować życie,
 pod. *u-siedzieć*;

por. ich odpowiedniki niedokonane, różniące się tylko aspektem czasownika fazowego: *zakwitać* = zaczynać kwitnąć, *dopisywać* = kończyć pisać, *prze-brzmiewać* = przestawać brzmieć.

1.2. W języku polskim i innych słowiańskich istnieją liczne grupy czasowników tworzonych przy pomocy przedrostków, które wnoszą do znaczenia podstawy różnorodną determinację czasową. Tak więc na aktualizację czasową zdań z tymi czasownikami składają się nie tylko czasy gramatyczne i leksykalne określenia czasu, ale również znaczenia przedrostków. Są one na tyle

³ Por. A. Bogusławski: *Prefiksacja czasownikowa we współczesnym języku rosyjskim*. Wrocław 1963; H. Wróbel: *O zasadach opisu słowotwórczego polskich czasowników prefiksalnych*, *Studia gramatyczne* II, Wrocław 1978, s. 109–110.

⁴ Por. E. Koschmieder: *Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie. Próba syntezy*, Wilno 1934, s. 63–64.

⁵ Por. A. Bogusławski: op. cit., s. 81–82.

jasno sprecyzowane, że konotują lub przynajmniej są konotowane przez z góry przewidziane typy określeń czasowych.

1.2.1. Najliczniejszą grupę tych czasowników stanowią formacje, które za A. Bogusławskim⁶ można nazwać limitatywnymi. Ich wspólną cechą jest to, że poza aspektem dokonanym i niesfinalizowanym (w sposób naturalny) przebiegiem akcji⁷ sygnalizują zamknięcie jej w pewnym odcinku czasowym. Można tu wyróżnić kilka odmianek znaczeniowych.

1.2.1.1. Formacje determinatywne, np. *po-być*, *po-chodzić*, *po-skakać*, *po-spiewać* (są one bardzo liczne) — informują o tym, że akcja zawarta jest w pewnym, przeważnie małym, odcinku czasowym, który fakultatywnie może być wyrażony różnymi określeniami miary czasu, najczęściej przysłówkiem *trochę*⁸.

1.2.1.2. a) Formacje perduratywne, np. *prze-chorować rok*, *prze-siedzieć godzinę*, informują o tym, że akcja toczy się od początku do końca pewnego odcinka czasu⁹, który obligatoryjnie musi być nazwany przez *acc. temporis*.

b) Formacje konatywno-perduratywne, np. *wy-siedzieć dwie godziny*, informują o tym, że akcja wypełnia pewien odcinek czasu dzięki wysiłkowi wykonawcy. I tu wymagane jest określenie tego odcinka.

c) Formacje normatywno-perduratywne, np. *od-czekać godzinę*, informują o tym, że akcja wypełnia dany odcinek czasu, a jej trwanie jest wymagane przez czynniki zewnętrzne.

1.2.1.3. Formacje limitywne, np. *do-siedzieć do rana*, *do-spać do świtu*¹⁰, informują o tym, że akcja wypełnia dany odcinek czasu i zaznaczony jest jego koniec. Wyrażenie nazywające ten kres czasowy jest konotowane i ma postać *do + gen.*

Należy podkreślić, że formacje perduratywne i limitywne tym różnią się od swoich podstaw, że wymagają w sposób konieczny uzupełnienia okolicznikiem czasu o odpowiednim znaczeniu i formie; por.

Janek chorował (dlugo || od maja do lipca || rok) — *Janek przechorował miesiąc || rok itp.*,

Janek siedział (dlugo || godzinę) — *Janek dosiedział do rana || do końca dyskusji itp.*

W tych wypadkach prefiksacja przewiduje więc nie tylko odpowiedni typ aktualizacji czasowej, ale wkracza też w składnię zdania, bowiem obecność danego aktualizatora decyduje o jego gramatyczności.

1.2.2. Na uwagę załuguje użycie formacji podobnych lub nawet identycznych z poprzednio omówionymi, w których formant wnosi również znaczenie zawarcia akcji w pewnym odcinku czasu, ale jednocześnie przekształca nieprzechodnie czasowniki stanu w przechodnie. Formacje te konotują *acc.*

⁶ A. Bogusławski: op. cit., s. 94, 117—118.

⁷ Por. też A. Bogusławski: *Czasowniki dokonane i niedokonane i ich stosunki wzajemne*, Z polskich studiów slawistycznych. Seria 2 Językoznawstwo, Warszawa 1963, s. 158.

⁸ Por. C. Piernikarski: *Czasowniki z prefiksem po- w języku polskim i czeskim*, Warszawa 1975, s. 18, 26.

⁹ Por. S. Argell: *Przedrostki postaciowe czasowników polskich*. Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie, t. VIII, s. 65.

¹⁰ Por. D. Buttler: *Związki składniowe czasowników z prefiksem do-*, W służbie nauce i szkole, Warszawa 1969, s. 163, 168.

(rzadziej gen.) rzeczowników, które nie są określeniami czasu sensu stricto, np. *czekać* → *prze-czekać deszcz, do-czekać pogody, żyć* → *prze-żyć wojnę, siedzieć* → *od-siedzieć karę więzienia*. Znaczenia przedrostków są podobnie do poprzednich, a połączenia czasowników z konotowanymi rzeczownikami są faktycznie strukturami skondensowanymi, bo: *przeżyć wojnę* = *przeżyć czas wojny* itd.

2. Ograniczenia aktualizacji miejscowej

2.0. Determinacja miejsca akcji w czasownikach prefiksalnych jest znacznie bardziej rozbudowana niż determinacja czasu. Jest to zjawisko dobrze znane. Prefiksy lokalne (a także „zdelokalizowane“) wywodzi się historycznie ze wspólnego źródła z przyimkami o znaczeniach lokalnych¹¹, zresztą do dziś wiele prefiksów dubluje znaczenia przyimków. Formacje z tymi prefiksami były już nieraz opisywane i różnie klasyfikowane.¹² Nas interesować będzie znów wydobywanie regularnych procesów prefiksacji, które wywierają wpływ na aktualizację miejscową struktur predykatowo-argumentowych (obok kategorii osoby).

2.1. Na początku wymienimy czasowniki, w których formanty wyznaczają różne miejsca przedmiotu, na które skierowana jest akcja nazwana czasownikiem podstawowym. Zastępują one lub uzupełniają odpowiednie okoliczniki miejsca,

np. *giąć blachę* → *za-giąć blachę* = w bok,

ob-giąć blachę = dookoła,

cisnąć pedał → *na-cisnąć pedał* = od góry,

pedraki gryzły roślinę → *pedraki pod-gryzły roślinę* = od spodu, i pod.

2.2. Ciekawsze są użycia składniowe czasowników prefiksalnych, których przedrostki nie tylko wnoszą różne odmianki charakterystyki lokalnej akcji nazwanej w podstawie, ale jednocześnie zapowiadają (konotują) odpowiednie określenia miejsca w różnych pozycjach schematu zdaniowego.

Ze względu na znaczenie przedrostków i podstaw i wymagane przez nie determinatory lokalne można wyodrębnić kilka grup i podgrup.

2.2.1. Formacje wyrażające ustosunkowanie kierunkowe — ich podstawami są głównie czasowniki ruchu kierunkowego:

a) formacje nazywające zbliżanie do czegoś lub do różnych miejsc czegoś, np.

ić (skąd — dokąd) → *przy-jść* do + gen. — zbliżenie kompletne,

pode-jść do + gen. (ku. + dat.) — zbliżenie częściowe,

do-jść do + gen. — zbliżenie do punktu granicznego,

pó-jść do + gen. — rozpoczęcie zbliżania się ku miejscu

docelowemu widziane z punktu wyjścia,

we-jść do + gen. (w + acc.) — zajęcie miejsca wewnątrz przedmiotu,

we-jść na + acc. — kierunek w górę i lokalizacja na powierzchni przedmiotu,

¹¹ Por. np. A. Meillet: *Wstęp do językoznawstwa indoeuropejskiego*, Warszawa 1958, s. 293—295; T. Lehr-Splawiński, Cz. Bartula: *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym*, Wrocław—Kraków 1959, s. 94—95.

¹² Por. np. S. Agrell: *Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitworte*, Lund 1908, s. 124.

nieść coś (skąd — dokąd) → *za-nieść* coś do + gen., na + acc. — zbliżenie do miejsca docelowego widziane z punktu wyjścia,

kleić coś → *na-kleić* coś na + acc. || na + loc. — lokalizacja na powierzchni przedmiotu itp.

b) formacje nazywające oddalenie od czegoś, np.

ić (skąd — dokąd) → *ode-jść* od + gen. — oddalenie od przedmiotu — punktu granicznego,

wy-jść z + gen. — oddalenie na zewnątrz,

ze-jść z + gen. — oddalenie z powierzchni przedmiotu itp.

W związku z tym, że powyższe wyrażenia nazywające ustosunkowanie przestrzenne są konotowane (i rządzone) przez czasowniki, Z. Gołąb słusznie stwierdził, iż w strukturze formalnej zdania zajmują one pozycję dopełnienia dalszego, a nie okolicznika miejsca¹³. Tym różnią się od identycznych wyrażen pojawiających się przy czasownikach podstawowych.

2.2.2. Formacje z przedrostkami sytuowania przestrzennego dokonującymi zmiany odniesienia przedmiotowej akcji w strukturze formalnej zdania:

a) określenie lokalne przekształca się na dopełnienie bliższe, a przedmiot objęty działaniem akcji podstawowej staje się jednocześnie dopełnieniem dalszym; znaczenia przedrostków pokrywają się po części z omówionymi wyżej, ale ich funkcja w konstruowaniu schematu formalnego zdania jest inna; por.

lać wodę na podłogę → *za-lać podłogę wodą*, *za-* = pokryć całą powierzchnię, *sypać cukier na placek* → *po-sypać placek cukrem*, *po-* = częściowo pokryć powierzchnię,

sadzić żywopłot wokół ogrodu → *ob-sadzić ogród żywopłotem*,

ob- = działać dookoła, otoczyć;

b) przy podstawach nieprzechodnich przedrostek poza wniesieniem swej treści lokalnej zmienia określenie miejsca w obligatoryjne dopełnienie bliższe — tym samym formacja staje się przechodnia, np. *jechać (przez wieś)* → *prze-jechać wieś*, *prze-* = przebyć przestrzeń, *ić (dookoła stołu)* → *obe-jść stół*, *ob-* = okrążyć;

c) trzeba wreszcie wspomnieć rzadkie co prawda wypadki, w których wskutek prefiksacji określenie miejsca zajmuje pozycję podmiotu gramatycznego, np.

szuwały rosły na stawie — *staw zarósł* (= pokrył się zupełnie rosnącymi) *szuwarami*, *bluszcz rósł dookoła altany* — *altana obrosła* (= pokryła się dookoła rosnącym) *bluszczem*.

Są to przykłady o tyle ciekawe, że przedrostki poza wniesieniem własnej treści procesualno-lokalnej odwracają normalne przyporządkowanie znaczenia wykonawcy i miejsca akcji nazwanej czasownikiem podstawowym odpowiednim pozycjom formalnoskładniowym: miejsce akcji → podmiot, wykonawca akcji → dopełnienie dalsze.

3. Przedstawione w niniejszym referacie problemy stanowią niewielki wybór

¹³ Z. Gołąb: op. cit., s. 22.

z interesujących zagadnień słowotwórstwa, semantyki, składni i w ogóle funkcjonowania językowego polskich czasowników prefiksalnych. Ich całościowe ujęcie wymaga jeszcze skrupulatnych badań szczegółowych. Niemniej z tego, co zostało wyżej powiedziane, można wyciągnąć pewne wnioski:

a) obiegowy sąd, iż aktualizacja czasowa zdań jest w pełni zgramatykalizowana, a aktualizację przestrzenną wyraża się głównie środkami leksykalnymi, należy uzupełnić; jak widzieliśmy, oba rodzaje aktualizacji są po części realizowane tymi samymi środkami słowotwórczymi;

b) znaczenia temporalne i lokalne prefiksów mogą ograniczać wybór określeń leksykalnych o tych znaczeniach do z góry przewidzianych typów;

c) dzięki użyciu prefiksów, które narzucają czasownikom podstawowym własną konotację i rekcję, a tym samym powodują zmianę schematów zdaniowych, określenia te mogą się pojawić w różnych pozycjach składniowych, nawet podmiotu gramatycznego;

d) prefiksacja czasowników stanowi jeszcze jeden dowód ząębiana się składni semantycznej, składni formalnej i morfologii języków słowiańskich.